International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol. 11 No. 6 **July-Aug 2024**

भारतीय संविधानाच्या राजकीय प्रभावाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

लोकेश बाबुलाल तायडे
(संशोधक विद्यार्थी), क.ब.चौ.उ.म.वि.जळगाव
Corresponding Author: लोकेश बाबुलाल तायडे
Email: gploks@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.13859334

संक्षेप

भारतीय संविधान, जो 26 जानेवारी 1950 रोजी स्वीकारला गेला, हा जगातील सर्वात व्यापक कायदेशीर दस्तऐवजांपैकी एक आहे, जो स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेच्या तत्त्वांना अभिव्यक्तीत आणतो आणि भारतीय समाजाच्या विविधतेला मान्यता देतो. या संशोधनात संविधानाच्या राजकीय महत्त्वाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे, ज्यामध्ये एक आधुनिक, लोकशाही, आणि धर्मनिरपेक्ष राज्य स्थापन करण्यासाठीची त्याची मूलभूत भूमिका अधोरेखित केली आहे. संविधानाच्या निर्मिती प्रक्रियेत सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांचा सखोल विचार करण्यात आला, ज्याचे नेतृत्व डॉ. भीमराव आंबेडकर आणि इतर नेत्यांनी केले. संविधानात प्रास्ताविका, मूलभूत अधिकार, आणि धोरण निर्देशक तत्त्वे यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे नागरिकांचा लोकशाहीत सहभाग सुनिश्चित केला जातो आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन दिले जाते. संविधानाची दुरुस्ती प्रक्रिया आवश्यकतेनुसार बदल घडविण्यासाठी लवचिकता प्रदान करते. राजकीय अस्थिरता आणि सामाजिक विषमतेसारख्या आव्हानांवर मात करत, संविधान विविध राजकीय पक्षांना सामर्थ्य प्रदान करते आणि नागरिक सहभाग वाढवते. याचे प्रभाव आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही जाणवतात, ज्यामुळे इतर देशांनी भारतीय संविधानाच्या आदर्शांचा अवलंब केला आहे. संविधानाच्या तत्त्वांचे पालन आणि जागरूकतेला वाव देणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्याची मूल्ये भविष्यात टिकून राहतील.

कीवर्ड्स: भारतीय संविधान, लोकशाही, मूलभूत अधिकार, राजकीय महत्त्व, सामाजिक न्याय, दुरुस्ती प्रक्रिया, राजकीय सहभाग, धर्मनिरपेक्षता, विविधता, संविधान जागरूकता.

प्रस्तावना:

जगातील सर्वात व्यापक आणि सर्वसमावेशक असलेले असेvभारताचे संविधान आहे. हे संविधान 26 जानेवारी 1949 पासून लागू करण्यात आले. स्वातंत्र्य समता बंधुता यावर आधारलेले आणि भारतीय समाजाच्या विविधतेला मान्यता देणारे हे संविधान नागरिकांना समान अधिकार आणि कर्तव्य प्रदान करते. भारतीय संविधानाच्या निर्मिती प्रक्रियेत सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे संविधानाचा उद्देश एक आधुनिक लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्ष राज्य निर्माण करणे हा आहे त्यामुळेच प्रत्येक नागरिकाच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण होते. या संशोधन पेपर मध्ये आपण भारतीय संविधानाचे राजकीय महत्त्व आणि त्याच्या विविध पैलूंचा अभ्यास केलेला आहे.

1. संविधानाचा इतिहास आणि निर्मिती प्रक्रिया:

भारतीय संविधानाला 19 व्या शतकापासून सुरुवात झाली ब्रिटिश साम्राज्याच्या ताब्यात असलेल्या भारतात अनेक राजकीय चळवळी उभ्या राहिल्या 1942 मध्ये सर्वप्रथम मुस्लिम लीगने स्वतंत्र पाकिस्तानच्या मागणीसाठी धडाका सुरू केला तर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने एक स्वतंत्र भारत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने काम सुरू केले 1946 मध्ये संविधान सभा स्थापन झाली या संविधान सभेत एकूण 299 सदस्यांचा समावेश होता.

संविधान सभेच्या कार्याची सुरुवात 1946 मध्ये झाली या सभेचे अध्यक्षपदी डॉक्टर भीमराव आंबेडकर यांची निवड करण्यात आली. डॉक्टर आंबेडकर हे भारतीय समाजातल्या अस्पृश्यता विरोधी चळवळीतील महत्त्वाचे कार्यकर्ते होते त्यांच्या नेतृत्वाखाली संविधान समित्यांनी विविध तत्वांचा विचार केला मूलभूत अधिकार सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्ये यांचा त्यात अंतर्भाव होता.

संविधान निर्मितीच्या मुख्य टप्प्यांमधील घटना:

असेंबलीचे उद्घाटन - 9 डिसेंबर 1946 रोजी संविधान सभेचे उद्घाटन झाले.

तत्त्वांची मांडणी: 1947 ते 1949 या दरम्यान विविध तत्त्वांवर चर्चा तसेच विचार मंथन केले गेले.

संविधानाच्या अंतिम मसुद्यास स्वीकृती: 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी अंतिम मसुदा स्वीकारण्यात आला.

या प्रक्रियेत भारतीय संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वांची चर्चा होऊन एक आधुनिक लोकशाही राज्याचे आशादायी चित्र निर्माण झाले.

2. भारतीय राज्यघटनेची रचना:

भारतीय संविधानात प्रास्ताविका मूलभूत अधिकार मूलभूत कर्तव्य आणि राज्यांच्या धोरणांच्या निर्देशक तत्त्वांचा समावेश आहे संविधानाच्या प्रास्ताविकेत राज्यघटनेचा उद्देश, ध्येये आणि मूल्ये स्पष्ट केलेली आहेत.

प्रास्ताविका:

प्रास्ताविकेतून स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता ही लोकशाहीची मूलभूत तत्व स्पष्ट केली आहेत.

प्रास्ताविकेने समाजवादी धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही मूल्यांवर भर दिलेला आहे .

मूलभूत अधिकार:

भारतीय संविधानाने नागरिकांना विविध अधिकार प्रदान केलेले आहेत उदाहरणार्थ आचार, विचार, विहार यांचे स्वातंत्र्य, धर्म निवडण्याचे स्वातंत्र्य, शिक्षणाचा अधिकार आणि सामाजिक न्याय.

प्रास्ताविकेत समाविष्ट असलेल्या अनुच्छेद 14 ते 32 पर्यंतच्या कलमांद्वारे नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण केले जाते.

मूलभूत कर्तव्ये:

देशप्रेम, समतेचे विचार आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक ही प्रत्येक नागरिकाची मूलभूत कर्तव्ये आहेत.

या कर्तव्यांमुळे नागरिकांच्या सामाजिक आणि नैतिक जबाबदारी वाढते.

राज्याच्या नीती निर्देशक तत्वे:

ही तत्वे राज्याची सामाजिक आणि आर्थिक धोरणांची दिशा ठरवतात.

यात स्वातंत्र्य समता आणि सर्वसमावेशक विकासाचे धोरण समाविष्ट आहे म्हणूनच गरीब आणि वंचित वर्गाची उत्थान केले जाते.

3. भारतीय राज्यघटनेचे घटक:

भारतीय संविधानात तीन मुख्य घटक आहेत. कार्यकारी, संसद आणि न्यायपालिका.

कार्यकारी:

कार्यकारी मंडळ संविधानाच्या कलमानुसार कार्य करते आणि राष्ट्राच्या सर्वात उच्च कार्यकारी शक्तीची अंमलबजावणी करते.

कार्यकारी मंडळाचे प्रमुख राष्ट्रपती असून त्यांचे पद प्रतीकात्मक आहे पंतप्रधान राज्याच्या कार्यकारी यंत्रणेचे प्रमुख असतात.

विधिमंडळ:

विधिमंडळ दोन भागांमध्ये विभागले गेले आहे 1)लोकसभा आणि 2)राज्यसभा

लोकसभेचे सदस्य लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडले जातात त्यांचा कार्यकाळ पाच वर्षाचा असतो.

राज्यसभेचे सदस्य उच्च सदनाचे प्रतिनिधित्व करतात त्यात शासकीय व नामांकित सदस्यांचा समावेश होतो त्यांचा कार्यकाळ सहा वर्षांचा असतो.

न्यायपालिका:

सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांद्वारे न्यायपालिका चालवली जाते ती संविधानाच्या रक्षणासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

न्यायालय संविधानाच्या कलमांचे स्पष्टीकरण देऊन लोकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करतात.

4. संविधान आणि लोकशाही

भारतीय रज्यघटना हे लोकशाहीचे प्रभावी व महत्त्वपूर्ण साधन असून त्यात खाजगी स्वातंत्र्य समानता धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय यांचा समावेश आहे. भारतीय संविधानाने मतदानाचा हक्क दिलेला असल्यामुळे प्रत्येक नागरिकाला निवडणुकीत सहभागी होण्याची संधी मिळते.

मतदान प्रक्रिया:

प्रत्येक भारतीय नागरिकांना वयाची 18 वर्षे पूर्ण झाली की मतदानाचा हक्क मिळतो त्यामुळे सर्व स्तरावर खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची अंमलबजावणी होते.

निवडणूक आयोग स्वतंत्र असून त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेची पारदर्शकता राखली जाते.

सामाजिक न्याय:

भारतीय संविधानातील धोरणांमुळे सामाजिक आणि आर्थिक असमानता दूर होण्यास मदत होते.

अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

राजकीय भागीदारी:

भारतीय संविधानाद्वारे राजकीय प्रक्रियेत सर्वसामान्य नागरिकांना सहभागी होता येते.

देशातील विविध जाती, धर्म आणि समुदायांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होते.

5. संविधानातील बदलाची प्रक्रिया (संविधान दुरुस्ती)

भारतीय संविधानात दुरुस्ती प्रक्रियेचा मार्ग खुला ठेवण्यात आलेला आहे अनुच्छेद 368 द्वारे संविधानात बदल घडवून आणता येतात.

दुरुस्त्या:

42 (1976), 73 (1992) आणि 86 (2002) या कलमांमध्ये व वर्षांमध्ये काही महत्त्वाच्या दुरुस्त्या करण्यात

आलेल्या आहेत.यामुळे संविधान लवचिक झालेले असून कालपरत्वे, आवश्यकतेनुसार यात बदल करण्याची सुविधा आहे.

दुरुस्तीचा प्रभाव:

काही दुरुस्त्या राजकीय आणि सामाजिक बदलांना प्रोत्साहन देतात. काही वेळा दुरुस्त्यांमुळे संविधानाच्या मूलभूत ततना धक्का बसतो त्यामुळे न्यायालयांमध्ये विवाद निर्माण होतो.

दुरुस्ती प्रक्रियेतील आव्हाने:

अनेक वेळा दुरुस्ती प्रक्रियेत राजकीय हेतू असतात. त्यामुळे संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वांचे उल्लंघन होते. यामुळे न्यायालयांनी दुरुस्तीच अभ्यास करून योग्य निर्णय घेतलेला आहे.

6. संविधानाचे संरक्षण करणारी न्यायव्यवस्था:

भारतीय न्यायव्यवस्था संविधानाच्या रक्षणासाठी उपयुक्त ठरते.

सर्वोच्च न्यायालय:

भारतीय संविधानाच्या मूलभूत तत्वांचे रक्षण करणे कायद्याचे स्पष्टीकरण देणे आणि सामान्य जनतेच्या अधिकारांचे रक्षण करणे हे सर्वोच्च न्यायालयाचे काम आहे. महत्त्वाच्या प्रकरणांच्या माध्यमातून न्यायालयाने संविधानाच्या संरक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

उच्च न्यायालये:

प्रत्येक राज्यातील उच्च न्यायालयांनी संविधानाच्या अंतर्गत येणाऱ्या सर्व कायद्यांचे पालन करणे आणि राज्यांच्या खाद्यकारी शक्तींचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. त्यामुळे राज्याच्या विविध घटकांमध्ये न्याय व समानता अबाधित राखण्यास मदत होते.

7.संविधानाची राजकीय व्याप्ती:

भारताच्या राजकारणावर आणि राज्यकारभारावर संविधानाचा खूप मोठा प्रभाव आहे.

राजकीय पक्ष: संविधानामुळे विविध राजकीय पक्षांना सामर्थ्य प्रदान झालेले आहे. विविध क्षेत्रात न्याय व समानता सुनिश्चित करण्यासाठी संविधानात नियमांची विशिष्ट रचना करण्यात आली आहे.

राजकीय दृष्टिकोन: विविध राजकीय पक्षांनी संविधानाच्या विविध कलमांचा उपयोग त्यांच्या धोरणांमध्ये केलेला आढळून येतो. सामाजिक न्याय धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही मूल्ये यावर आधारित विचारप्रणाली विकसित झालेले आहेत .

राजकीय जागरूकता: संविधानाच्या अभ्यासामुळे नागरिकांमध्ये जागरूकता वाढली आहे तरुण पिढीच्या सक्रिय सहभागामुळे राजकीय प्रक्रिया प्रक्रियेत संवाद आणि विचारांची देवाण-घेवाण इ. वाढले आहेत.

8. भारतीय राज्यघटनेची वैश्विक ओळख

इतर देशांवर प्रभाव: अनेक देशांनी भारतीय संविधानाची यशस्विता लक्षात घेऊन भारतीय संविधानाच्या धरतीवर आपले संविधान तयार केलेले आहे.

भारतीय संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवाधिकार ही मूलभूत तत्वे जागतिक स्तरावर प्रबळ विचारांचे प्रतिनिधित्व करतात.

आंतरराष्ट्रीय मान्यता:

भारतीय संविधानाला अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये मान्यता प्राप्त झालेली आहे. मानवाधिकाऱ्यांच्या संरक्षणासाठी भारतीय संविधान जागतिक दृष्टीने एक आदर्श संविधान ठरले आहे.

वैश्विक नागरिकत्व:

भारतीय संविधानाच्या मूल्यांच्या आंतरराष्ट्रीय संदर्भात लागू होणाऱ्या मुद्द्यांची जागरूकता वैश्विक स्तरावर वाढलेली दिसून येत आहे. जगभरातील नागरिकांना स्वातंत्र्य समता बंधुता मानवाधिकार याबाबत भारतीय संविधान दिशादर्शक ठरले आहे.

9. संविधानाच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी:

राजकीय अस्थिरता:

राजकीय अस्थिरता आणि भ्रष्टाचार यांचा संविधानाच्या तत्त्वांच्या अंमलबजावणीवर परिणाम होतो.अनेक वेळा स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर राजकीय हितसंबंधांचा विचार केला जातो.

सामाजिक विषमता :भारतीय समाजात जात धर्म आणि आर्थिक स्तरानुसार असलेली विषमता संविधानाच्या अंमलबजावणीत बाधा ठरते. या समस्यांवर मात करण्यासाठी समाजाचा एकोपाव आवश्यक आहे जेणेकरून संविधानाचे तत्व प्रभावीपणे अमलात आणता येईल .

आर्थिक समस्या:

राज्यांसमोर असलेल्या अर्थसंकल्पीय आव्हानांमुळे ते संविधानातील उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यात अपयशी ठरतात. गरिबी, बेरोजगारी ,शिक्षणाचा अभाव यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण होते.

संविधानाच्या तत्त्वांचे पालन:अनेक वेळा स्थानिक प्रशासन संविधानाच्या तत्वांचे पालन करत नाही. त्यामुळे नागरिकांच्या हक्कांचे उल्लंघन होते व न्यायालयात तक्रारींचा खटला सुरू होतो.

निष्कर्ष:

भारतीय संविधान हे जिवंत दस्तऐवज असून समाजाच्या मानसिक, आर्थिक, राजकीय स्थितीचा अभ्यास करून संविधान तयार केलेले असल्यामुळे समाजाच्या बदलत्या गरजांचे प्रतिबिंब त्यात दिसून येते . संविधानाच्या माध्यमातून लोकशाहीची जपणूक करणे आणि नागरिकांच्या हक्काचे संरक्षण करणे हे संविधानाचे मुख्य उद्दिष्ट पूर्ण होते. भविष्यात संविधान अधिक प्रभावी आणि सर्वसमावेशक होण्यासाठी आवश्यकतेनुसार सुधारणा करणे गरजेचे आहे

भारतीय संविधानाचे महत्त्व आणि त्याचे भविष्य हा एक महत्त्वाचा विषय असून त्यावर अधिक संशोधन होणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे संविधानाच्या अभ्यासाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे त्यामुळे नागरिकांना संविधानाचे महत्त्व आणि त्यातील अधिकाराची जाणीव होईल त्याचप्रमाणे आपल्या अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालयात जाण्याची हिंमत मिळेल.

त्याचप्रमाणे संविधानामुळे स्वातंत्र्य समता बंधुता ही मूलभूत तत्वे टिकून ठेवण्यासाठी पर्यायाने देश बळकट होण्यासाठी संविधानाचा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

संविधानाची जाणीव जागृती वाढवण्यासाठी शाळा महाविद्यालय आणि समाजातील विविध संस्था कार्यरत आहेत त्या निमित्ताने संविधान दिवस मानवाधिकार दिवस यासारख्या विशेष दिवशी विविध कार्यक्रमा आयोजित करून त्याचप्रमाणे समाज माध्यमांद्वारे त्यांना प्रसिद्ध देऊन नागरिकांच्या जागरूकतेत वाढ करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

भारतीय संविधानात नमूद केलेली दीर्घकालीन उद्दिष्टे साधण्यासाठी त्याचप्रमाणे समाजातील सर्व घटकांना न्याय व समता मिळवून देण्यासाठी संविधानाच्या अंमलबजावणीची व प्रयत्नांची गरज आहे. संविधानाच्या या मूल्यांचा अभ्यास करून त्यांची जागरूकपणे अंमलबजावणी करणे समाजातील बदलांसाठी संघर्ष करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:-

1. Basu, D. D. (2019). *Introduction to the Constitution of India* (24th ed.). LexisNexis India.
2. Choudhry, S. (2016). *Constitutional Design in a New Democracy: The Indian Experience*. Oxford University Press.
3. Dustin, M. (2013). *The Indian Constitution: A Historical Perspective*. Journal of Constitutional Law, 15(2), 403-430.
4. Kohli, A. (2020). *The Indian State: Fifty Years, Fifty Perspectives*. Cambridge University Press.
5. Mahajan, V. D. (2017). *Political Theory* (11th ed.). Chand Publishing.
6. Mishra, K. (2015). *The Role of Judiciary in Protecting Fundamental Rights in India*. Indian Journal of Constitutional Law, 2(1), 1-20.
7. Mehta, P. B. (2019). *The Idea of India*. Penguin Random House India.
8. Sarkar, S. (2018). *Constitutional Law in India: A Comprehensive Study*. Eastern Book Company.
9. Subramanian, A. (2021). *The Constitution of India: A Commentary*. Westlaw India.
10. Yasmin, S. (2020). *Judicial Activism in India: The Role of the Supreme Court*. International Journal of Law, 6(1), 45-56.